

11.1	PODSTATA KVALITATIVNÍCH STRATEGIÍ VÝZKUMU	260
11.2	IDIOGRAFICKÝ A INDUKTIVNÍ PŘÍSTUP	261
11.3	TEORIE V KVALITATIVNÍM VÝZKUMU	263
11.4	INTERAKTIVNÍ CHARAKTER PROCESU VÝZKUMU A JEHO SITUOVANOST	266
11.5	LOGIKA METODOLOGICKÝCH ROZHODNUTÍ	270
11.6	POVAHA ZÁVĚRŮ V KVALITATIVNÍM VÝZKUMU: ANALÝZA A INTERPRETACE	277
11.7	SUBJEKTIVITA A OBJEKTIVITA, MOŽNOSTI ZOBECNĚNÍ, REFLEXIVITA A TRANSPARENTNOST	280
11.8	KVALITA KVALITATIVNÍCH STRATEGIÍ VÝZKUMU	283
	Shrnutí	286
	Doporučená literatura	287

Za komentáře a doplnění sociologických a psychologických aspektů děkuji Mgr. Magdaléně Štovičkové Jantulové (rámečky 11.1, 11.10 a 11.11) a doc. PhDr. Ivě Poláčkové Šolcové (rámeček 11.6 a pasáž věnovaná fenomenologickým přístupům v kapitole 11.5).

Co je to rodina a kdo všechno do ní patří? Zdánlivě banální otázka, která ale skýtá mnoho odpovědí. Jinak by na ni odpověděla naše babička z jihomoravské vesnice a jinak možná druhá babička ze středočeského hornického města. Jinak kamarád z izraelského kibucu a jinak náš známý z indické restaurace na Vinohradech, jemuž jeho rodina v Paňdžábu domlouvá sňatek v rámci jeho kasty. Nějakou odpověď nabízejí lifestylové časopisy a dost možná jinou artové filmy. Ostatně, na významu třeba sňatku či naopak možnosti rozvodu se zhusta neshodneme ani se svými nejlepšími přáteli. A naopak se může stát, že budeme mít stejnou představu jako třeba spolužák ze základní školy, s nímž jsme takřka nikdy neztratili slovo. Někde jsme nějak s někým vyrůstali, ve škole nám byla předepsána nějaká povinná četba, doma jsme se na něco dívali v televizi, skamarádili se s tím a neskamarádili se s oním, vyjeli na výlet tam či onam, máme nějakou představu o světě jako takovém a někde se v něm vidíme/nacházíme. Setkáváme se s různými definicemi psychologie, sociologie či třeba sociokulturní antropologie. To vše a mnohé další formuje naše vlastní rozumnění tomu, co je rodina. A navíc, naše představy o rodině se mohou významně lišit od toho, jakou rodinu sami založíme (nebo třeba nezaložíme). Povaha naší rodiny bude záviset nejen na nás a na kontextech, v nichž se nacházíme, a stejně tak na našem partnerovi/partnerce a kontextech, které si s sebou do naší rodiny přinese, ale třeba i na tom, kdy, kde a za jakých okolností tuto rodinu budeme uskutečňovat. A táž naše rodina bude vypadat jinak, když budou naše děti malé, a jinak, když se odstěhují a třeba založí vlastní rodiny (redukujeme-li etnocentricky a stereotypně rodinu na rodinu nukleární, tedy na soužití dvou partnerů a dětí). Jinými slovy, představa rodiny se může významně lišit, stejně jako se významně může lišit to, jak rodinu sami uskutečňujeme. Jak naše představy (třeba o povaze rodiny), tak naše jednání (třeba uskutečňování rodiny) jsou ovlivněny mnoha různými kontexty.¹

Kvalitativní výzkumné strategie se zaměřují právě na tuto rovinu sociální reality: na to, jak různé mohou být naše životy, stejně jako na naše rozumnění našim životům i životům druhých. Na to, jak je možné, že si myslíme, že by nějaké věci měly být tak a ne onak. Na to, jak nějakým věcem nějak rozumíme a proč jim třeba rozumíme jinak než nějakí jiní lidé. Na to, jak a proč nějaké věci děláme a proč je třeba i někdy děláme jinak, než jak si myslíme, že by měly být. A jak to všechno vnímáme. Ba dokonce i na to, kdo všechno ovlivňuje svět a v důsledku třeba právě i naše životy.

Přičemž – nacházíme se v poli společenských věd – si tyto a řadu dalších otázek neklademe pouze teoreticky, ale snažíme se je zjistit přímo v (sociální) realitě, tj. ve světě samém. Jedním ze způsobů poznání je kvantifikace (viz kapitoly 2.4.1 a 5). Jiným je vhled a porozumění – snaha o vykreslení právě té barvitosti a vrstevnatosti (sociálního) světa, významů, které mu různí lidé přisuzují, způsobů, jak jej prožívají, kontextů, jež se na této mnohosti podílejí. Právě o to se pokoušejí kvalitativní strategie výzkumu.

¹ Tento i další příklady v této kapitole jsou čistě fiktivní, není-li explicitně uvedeno jinak.

V různých metodologických učebnicích se lze dočíst mnohé definice kvalitativního výzkumu. Shrnout povahu kvalitativního výzkumu do jedné věty ale může být značně ošidné – v rámci kvalitativních strategií výzkumu vedle sebe existuje řada přístupů, které se ne vždy překrývají natolik, aby je bylo možné jednoduše shrnout do nějakého jednoznačného tvrzení. (Ostatně i proto budeme v této kapitole mluvit o kvalitativních strategiích v množném čísle – k tomu též rámečky 11.2 a 11.4). Některé učebnice se s tímto dilematem vyrovnávají tak, že kvalitativní výzkum vymezují oproti kvantitativnímu. Takový postup ale implikuje, že kvalitativní výzkum je snad nějakou mladší sestrou kvantitativního (což není pravda ani co do historického vývoje společenských věd, ani co do objemu používání té které strategie – obojí se ostatně liší i co do tradic jednotlivých společenskovědních oborů). V jiných učebnicích jako by se naopak hranice mezi kvalitativním a kvantitativním stírala – ovšem většina současných společenskovědních výzkumů se s ohledem na použitou strategii opravdu razantně liší (viz kapitola 2.4.3), popř. se používají různé podoby smíšených a kombinovaných výzkumů (viz rámeček 2.3), jimiž jsme se ovšem rozhodli v této učebnici nezabývat.

V této kapitole se pokusíme představit kvalitativní strategie výzkumu prostřednictvím klíčových rysů, které jsou pro ně tak, jak se v současné vědě používají, dle našeho soudu charakteristické. Nebudeme se zde tedy zabývat ani jejich vývojem, který byl, je a jistě i dále bude barvitý. Stejně tak odhlédneme od různých oborových a epistemologických specifik, která je dělají ještě barvitějšími (zde nutno podotknout, že kapitola je psána primárně z pozic sociokulturní antropologie, ovšem ukazuje přesahy i do dalších disciplín). A konečně, spíše na okraji zůstanou i rozmanité designy, jichž může kvalitativní výzkum nabývat (viz rámeček 11.4). Vědomě se tedy dopustíme také značné redukce. Cílem následující kapitoly je spíše než vymezení kvalitativních přístupů snaha o vykreslení jejich povahy prostřednictvím jejich klíčových charakteristik.

11.1 PODSTATA KVALITATIVNÍCH STRATEGIÍ VÝZKUMU

Kvalitativní výzkum se snaží porozumět světu a toto porozumění zprostředkovat, většinou, byť ne výhradně, prostřednictvím textu. Takové porozumění má řadu rovin: chceme rozumět jednání aktérů i sociálním strukturám, v nichž se dané jednání uskutečňuje. Studujeme, co lidé dělají, jak o tom hovoří, jak tomu rozumějí, jak to prožívají. Jak jsou významy i praxe ovlivňovány prostředím, lidským (sociálním) i ne-lidským (příroda živá i neživá, lidské výtvořiny), a naopak, jak toto prostředí zpětně ovlivňuje, vytvářejí. Takové porozumění se snažíme budovat přímo v prostředí a kontextech, kde se zkoumané fenomény nacházejí, nikoli v prostředí uměle vytvořeném (jako je třeba laboratoř).

V silném zjednodušení jde tedy o to, zjistit, *CO* lidé (resp. někteří lidé, skupiny lidí či jiné subjekty výzkumu – tedy *KDO*) *dělají*, *a/nebo JAK* tomu, *co dělají* (*nebo někdo dělá*), *rozumějí* (*tedy co o tom říkají*), *resp. JAK* to *prožívají*, *zakoušejí*. Přičemž ideálně toto všechno zjistíme tam, *KDE* se to *děje*, a v momentě, *KDY* se to *děje*. Z řady těchto jednotlivých

zjištění (= data) jsou pak vyvozovány závěry, tj. *porozumění*, *PROČ* tomu tak je. Povahou těchto závěrů je popis (*CO / KDO / JAK / KDE / KDY*) a i vysvětlení, interpretace (*PROČ*). Jak dále ukážeme, zdaleka ne ve všech výzkumech lze přinést odpovědi na všechny tyto otázky (a mnohdy to ani není cílem). Některé výzkumy cílí záměrně pouze k popisu (často **základní výzkum** /viz kapitola 4.6.1/ zcela nového tématu či terénu), u jiných může absentovat třeba naopak ono kontextuální popisné zázemí (ve výzkumu virtuálního prostředí například často musíme rezignovat na otázku *KDO*, v analýze archivních pramenů zase někdy nemusíme *zvažovat KDE*) atp. Ostatně, jak jsme výše uvedli, žádné vymezení kvalitativních strategií výzkumu není úplné. Přesto se pro začátek spokojme s tím, že nám jde o to, *CO*, *KDO*, *JAK*, *KDE*, *KDY* a *PROČ*. A že všechny tyto otázky jsou významné, tedy že na všechny se musíme snažit brát ohled. Mnohé z nich se budou ostatně podílet na formulaci našich výzkumných otázek.

11.2 IDIOGRAFICKÝ A INDUKTIVNÍ PŘÍSTUP

Brát ohled znamená vzít vážně všechny aspekty situace, kterou sledujeme, podoby, kterých námi sledovaný fenomén nabývá, všemožná rozumění situaci či jevu, s nimiž se setkáváme, možné příčiny, které sledovaný jev způsobují.

Představte si, že se zeptáte svých přátel, co je nového u nich v rodině. Jarka s Matoušem vyprávějí, jak sezvali na oslavu prvních narozenin své dcery na dvacet příbuzných. Tonda s Václavem zvažují výhody a nevýhody registrovaného partnerství. Linda má od loňska v pěstounské péči dvojčata. Kamila má radost ze svého kmotřence. Miloš se obává o svého nemocného chrtu... Všichni ve vyprávění o těchto situacích hovoří o rodině. Každý z nich nějakou rodinu rozhodně vytváří.

Podstatou kvalitativních přístupů je *důraz na specifčnost/jedinečnost (idiografický přístup)*. Jejich cílem je tedy identifikovat řadu velmi drobných detailů, nuancí a variací sledovaného fenoménu a navzájem je porovnávat, tedy sledovat nejen podobnosti, ale i odlišnosti (dokonce i absence), a ze všech těchto sledování a srovnávání vytvářet závěry. Přičemž v těchto závěrech jde nejen o postižení toho, jak se daný fenomén vyskytuje obvykle, ale i toho, jak různě se může vyskytovat. Právě zachycení oné různosti – můžeme říci **plurality a diversity** – totiž může velmi dobře odkrýt povahu a příčiny sledovaného jevu, tedy odpověď na otázku *PROČ*. Principem kvalitativních přístupů je weberovské *rozumět* (oproti Durkheimovu *dokázat*), ve smyslu porozumět do hloubky (více viz kapitola 2.3.1).

Každý fenomén se vyskytuje v mnoha variacích a projevech v různých souvislostech, může se různě proměňovat, přetvářet. Nelze mu tedy porozumět, kdybychom jej sledovali izolovaně, tj. předem bychom jej přesně definovali či/a redukovali faktory, které by jej mohly ovlivňovat. Kvalitativní výzkumy se neodehrávají v laboratoři, kde můžeme kontrolovat podmínky, které mohou či nemohou sledovaný fenomén ovlivňovat. Naopak, podstatou kvalitativních přístupů je co největší **otevřenost kontextům**, které se na povaze sledovaného fenoménu podílejí.

V procesu výzkumu si všímáme všeho, co se v terénu objevuje (tj. dokonce i toho, co nemá zjevnou souvislost s námi sledovaným problémem), a nic nepovažujeme za samozřejmé.

Například pokud je cílem mého výzkumu motivace rozhodnutí o bezdětnosti, musím se tázat nejen po tom, jaké důvody vedly k takovému rozhodnutí, ale třeba i po tom, jak aktéři výzkumu uvažují o rodině, proč a v jakých kontextech, kdo tvoří jejich domácnost, jaké mají životní představy a ambice atd. atd.

Právě zohlednění kontextů a různosti (životních) situací a pozic je tím, co činí kvalitativní výzkum kvalitativním. Proto kvalitativní strategie výzkumu kladou klíčový důraz na samotná data, na to, co v procesu výzkumu zjišťujeme. To neznamená, že by kvalitativní výzkumník dosavadní vědecké poznání ignoroval, naopak (jak ukážeme dále), ale logika jak celého procesu výzkumu, tak především povahy jeho závěrů, se řídí tím, co v procesu výzkumu o (sociální) realitě zjišťujeme, jak ji poznáváme (**induktivní přístup**).

Přičemž zcela zásadní zároveň je, že tyto jednotlivé situace, nuance, variace rozumění navzájem nepoměřujeme v tom smyslu, že bychom hledali, která je pravdivá či pravdivější. Pro kvalitativní výzkum je charakteristické, že klade důraz na **emickou perspektivu** (viz rámeček 11.9), tj. na to, jak danou situaci, jev, fenomén, problém nahlížíjí sami aktéři. *Pokud Miloš chápe rodinu jako sebe a svého chrta, je to stejně významné, jako když Jarka s Matoušem želí, že na jejich rodinnou oslavu nemohl přijít prastrýc z druhého kolene.* V rámci kvalitativního výzkumu jsou obě tyto představy a podoby rodin stejně relevantní. Pomůckou, jak veškeré situace, jež se nám v procesu výzkumu vyjeví, uvažovat jako nesamozřejmé, nabízí **sociologická** (či jinak oborově relevantní) **imaginace** (viz rámeček 11.1, viz též kapitola 14.2.1).

Rámeček 11.1 → Sociologická imaginace a pozice cizince

Zatímco antropologie se tradičně zaměřovala na mimoevropské kultury, doménou sociologie byla naopak euroamerická společnost. Jakkoli se co do lokalizace svých výzkumů tyto obory dnes již spíše neliší, sociologie oproti antropologii rozpracovala způsoby, jak nahlížet i téma/terén, které jsou nám nějakým způsobem známé, jako by nám známé nebyly. Inspirací jí byly koncepty sociologické imaginace Charlese Wrighta Millse (2002) a cizince Alfreda Schütze (1944).

Sociologická imaginace

Sociologická imaginace nám poskytuje rámec pro porozumění sociálnímu světu, sociálnímu jednání aktérů v něm. Pokud chceme porozumět individuálním životům jedinců, musíme vždy uvažovat o jejich osobních podmínkách v širším kontextu historických a sociálních podmínek. Sociologická imaginace upozorňuje na nutnost oprostit se od známých schémat každodenního života (toho, co se nám zdá samozřejmé) a dokázat je nahlédnout z širší perspektivy. Dobrou pomůckou pro schopnost takového odstupu

jsou společenskovední teorie a jiné společenskovední výzkumy, ale nezbytností je se v tomto uchopování světa jako nesamozřejmého průběžně kultivovat. Součástí takové kultivace je mj. právě důsledný ohled na všechny kontexty zkoumané situace. Například pokud chceme zkoumat profesní šance jedince, je potřeba se zaměřit na to, jak jsou tyto šance ovlivněny vzdělávacími příležitostmi, rodinou, médií atd.

Výzkumník jako cizinec

Jak se může výzkumník dostat co nejbližší k vybraným aktérům, k jejich pohledu na sociální dění ve společnosti? Metafora, která nám může pomoci odpovědět na tuto otázku, je Schützův obraz cizince, který se stává členem nějaké nové společnosti (Schütz 1944: 500). Každý cizinec, který chce začít žít v dosud neznámém světě, do něj musí proniknout. Musí jej pozorovat a učit se tomu, jak v něm žije, navazovat kontakty s místními, účastnit se řady situací, ptát se na věci, které „každý ví“, osvojovat si místní jazyk atd. Tedy postupně si osvojuje kulturní vzorce a zvyklosti dané skupiny. A stejně tak musí postupovat výzkumník, pokud chce realizovat úspěšný výzkum. Postupně se učí/snaží porozumět tomu, jak žijí subjekty jeho výzkumu, jak čemu rozumějí a proč.

Můžeme stále zůstat u představy o podobě rodiny (a její realizaci), abychom ukázali, že tento ohled – tedy ohled na emickou perspektivu a kontextovost – zdaleka není samozřejmý a jednoduchý. *Příkladem budiž Tonda s Václavem a jejich uvažování o registrovaném partnerství. V českém prostředí by před bratru padesáti lety o svém vzájemném soužití pravděpodobně ani jednoho z nich nenapadlo uvažovat jako o rodině, a pokud by tak i uvažovali, zřejmě by své soužití takto neoznačovali před někým cizím – třeba výzkumníkem. Za oněch posledních padesát let se změnila jak společenská tolerance k homosexualitě, tak legislativa, ale také sebepečení homosexuálů (to vše ruku v ruce, resp. není cílem tohoto textu identifikovat souvislosti tohoto konkrétního jevu /kvalitativní výzkum by se o to naopak snažil/). A také se změnila (opět ruku v ruce se vším výše uvedeným a mnohým dalším) představa vědy o tom, co je normální (normou) a co je „úchytkou“ (vybočením z normy). Jak bychom se před padesáti lety popasovali se situací, že máme Tonda s Václavem vůbec zařadit do výzkumu podob rodiny? A na základě kterého ohledu je do svého výzkumu zařadíme dnes?*

Je snad kvalitativní výzkum prostě popisem různosti perspektiv? Popisem možností a situací? Kde je tedy ona věda?

11.3 TEORIE V KVALITATIVNÍM VÝZKUMU

Začněme opět příklady. Jarka s Matoušem pořídili své dceři na oslavu narozenin bílé šaty s růžovým lemováním. Linda před tím, než se k ní dvojčata Robin a Pavlík nastěhovala, nakoupila řadu autíček a kopací míč a také bílé košile s natištěnou kravatou.

Úkolem kvalitativního výzkumu je zjistit CO / KDO / JAK / KDE / KDY / PROČ. Aby toto výzkumník vůbec začal zjišťovat, musí získat určitou citlivost k tomu, co je zajímavé a relevantní. Mnoha věci/jevů si nevšimneme, dokud nás na ně někdo/něco neupozorní. Pokud nerozeznám kubistickou architekturu od třeba funkcionalistické, těžko ocením nuance rondokubismu – vlastně si takové stavby pravděpodobně ani nevšimnu. Podobně společenskovední teorie výzkumníka upozorňují na to, na co se ptát (výzkumné téma, výzkumný problém, výzkumné otázky či cíle) a čeho si v procesu výzkumu všimnout (tvorba dat a jejich analýza). *Šaty s růžovým lemováním a košile s kravatou mohou odkazovat k tvorbě genderových stereotypů. Ale stejně tak můžeme slavnostní šaty a košile uvažovat v kontextu sociální kontroly – rodiče dětem k slavnostním/výjimečným příležitostem pořízují výjimečné oblečení, aby ve svém sociálním okruhu obstáli. Ba dokonce můžeme tyto perspektivy spojit a sledovat konstrukci genderu v kontextu sociální kontroly ve vybrané sociální skupině.*

Abychom se mohli takto tázat, je ovšem třeba osvojit si nějaké uvažování o povaze světa, který chceme zkoumat. Třeba takové, že genderové identity nejsou něčím přirozeným a samozřejmým, ale že jsou vytvářeny v procesu socializace a neustále vyjednávány, třeba i pod tlakem sociální kontroly. Tedy stejně tak, jako jsou konstruovány a vyjednávány další sociokulturní jevy. To jest přijmout třeba východiska sociálního konstruktivismu – přijmout zde znamená nejen pochopit, ale opravdu si přisvojit, naučit se v tomto epistemologickém zázemí uvažovat, myslet. I k tomu slouží teorie, tj. jiné odborné texty: abychom si byli schopni vybrat a osvojit takový způsob uvažování, který nám pomůže rozpoznat, co se v (sociální realitě) děje, a moci se po tom tedy jak smysluplně tázat, tak i dále to, co jsme zjistili, interpretovat.

Rámeček 11.2 → Epistemologicko-teoretická východiska

V jádru každého vědeckého poznání, tedy i společenskovedního výzkumu, stojí otázka, z jakého úhlu pohledu (sociální) realitu nahlížíme, co nás na ní zajímá, jak o ní přemýšlíme. V kapitole 2.2.1 jsme nastínili vztah mezi ontologií (jaká je podstata/povaha reality), epistemologií (jak takovou realitu poznávat, jaká je povaha poznání) a metodou (jaký soubor postupů pro poznání reality zvolit). Americký filozof a teoretik vědy Thomas Kuhn (1997) ve zvažování povahy vědy formuloval pojem **paradigma** jako v určité vědecké komunitě sdílený názor na tyto otázky, jež ústí v určité praktikování vědy (viz rámeček 17.4). Zatímco podle Kuhna se v přírodních vědách paradigma spíše střídají, společenské vědy bývají označovány jako multiparadigmatické. Současné společenské vědy nicméně pro komplex těchto základních, původně filozofických otázek spíše používají pojem **epistemologicko-teoretické zázemí/východiska**. Za tímto označením se skrývá na jednu stranu přesvědčení, že současná multiplacita sociálních věd neodpovídá Kuhnem uvažovaným vědeckým komunitám, na stranu druhou ovšem nepopírá předpoklad (resp. podmínku), že každé vědecké poznání je determinováno ontologicko-epistemologicko-metodologickými pozicemi, z nichž jeho autor vychází a které pro

osvětlení (sociální) reality používá. Ba dokonce je tímto pojmem zdůrazněno, že v současných společenských vědách vedle sebe existují nejen různá paradigma, ale spíše různé subjektivní přístupy, které se ovšem vždy opírají o nějakou kombinaci teorií.

Důležité je, že toto epistemologicko-teoretické zázemí má zásadní vliv na to, jakou kombinaci metodologických postupů pro svůj výzkumný projekt zvolíme. V kapitole 11.5 nastiňujeme některé specifické designy, které jsou pro kvalitativní strategie výzkumu charakteristické a jež mnohdy z určitého konkrétního epistemologického zázemí vycházejí. Mnohé učebnice společenskovedního výzkumu předkládají výčet epistemologických přístupů (paradigmat, teoretických škol, směrů), které jsou pro kvalitativní výzkum typické, a jejich základní vymezení. Obvykle jsou jako výchozí uváděny interpretativní přístupy (viz kapitola 2.4.2) a jako typické dále třeba sociální konstruktivismus, symbolický interakcionismus, feminismus, etnometodologie...

Ovšem žádný z těchto směrů nelze redukovat do několikařádkové definice, resp. taková redukce směřuje k zavádějícím závěrům. Nehledě na to, že významnost a povaha těchto výčtů a jejich vymezení se oborově liší – ostatně podobně, jako je v různých společenskovedních disciplínách různá i historie uvažování o kvalitativním výzkumu a možnostech jeho používání. Ve vztahu k tomu, že kvalitativní strategie výzkumu jsou různorodou a barvitou paletou přístupů, jež navíc umožňují tato východiska různě skládat a ustanovovat pro každý výzkumný projekt de facto originální teoreticko-epistemologické zázemí, záměrně jsme se rozhodli cestou vymezení typických epistemologií nepostupovat. V povaze kvalitativního výzkumu tak, jak jej vykresluje, je totiž nezbytné svázat výzkumný projekt s konkrétními odbornými texty, jež k námi sledovanému tématu studujeme a jež vyhodnotíme jako relevantní v tom smyslu, že na ně chceme navazovat.

Stejně, jako nám společenskovední teorie poskytují epistemologickou perspektivu, kterou budeme v procesu výzkumu zastávat, a ve vztahu k tématu nás zcitlivují, mohou se odborné texty stát inspirací i pro volbu metodologie. A v neposlední řadě nás odborné texty také mohou upozorňovat na to, abychom neobjevovali Ameriku, byla-li již objevena. Je dobrým zvykem poznání spíše prohlubovat, nikoli jen replikovat. Pokud už o konstrukci genderu v rodině byly vydány stohy odborných publikací, je možná namístež zvážít, na co lze navázat tak, abychom přišli s něčím novým – nečekaný kontext, jev, odlišný terén atp.

Teorie, jak ostatně obecně popisujeme i v kapitolách 2.2 a 3.3, je tedy i v kvalitativním výzkumu východiskem, průvodcem a interpretačním rámcem. Poskytuje nám konceptuální a pojmový aparát pro uchopení tématu našeho výzkumu i pro analýzu a interpretaci, tedy formulaci závěrů. Přičemž nejde o to, že bychom teorie v kvalitativním výzkumu potvrzovali či vyvraceli (jak se to děje ve výzkumu kvantitativním – srov. kapitoly 2.4.1 a 5). Naopak,

aktivně a pružně je používáme, tedy je ve vztahu k tomu, co zjišťujeme, promýšlíme, neustále zvažujeme, které teoretické koncepty jsou v procesu našeho výzkumu vhodné (dále viz kapitola 11.4: reflexivita) a poučené s nimi diskutujeme (k teoriím v kvalitativním výzkumu dále viz kapitoly 11.5, 12.4 a 16.4).

Zopakujme tedy, že teorie provází celý proces kvalitativního výzkumu od první myšlenky do poslední tečky. Norský antropolog Thomas Hylland Eriksen (2008: 44) trefně přirovnává etnografický výzkum ke „klikatému pohybu mezi pozorováním faktů a jejich teoretickým zdůvodněním, kde nové skutečnosti modifikují teorii a (modifikovaná) teorie vysvětluje skutečnosti“. S jistou mírou nadsázky lze tuto metaforu použít i pro kvalitativní strategie výzkumu jako takové. Jejich **induktivně-idiografický charakter** napovídá, že za přijetí určité perspektivy (epistemologické pozice) vyvozujeme v procesu výzkumu z řady jednotlivých konkrétních jevů v diskuzi se společenskovědními teoriemi závěry, které mají do jisté míry obecnější platnost (viz dále). Tedy umožňují položit si otázku PROČ a také se jí snažit zodpovědět.

11.4 INTERAKTIVNÍ CHARAKTER PROCESU VÝZKUMU A JEHO SITUOVANOST

Pokud je kvalitativní výzkum oním „klikatým pohybem“, těžko lze očekávat, že existuje nějaký jasný, „ideální“ model toho, jak se má dělat. Každý jednotlivý výzkumný projekt je designován a realizován v přímé souvislosti s tím, CO / KDO / JAK / KDE / KDY se děje, a jak výzkumník uvažuje o tom, PROČ se to tak děje. To znamená, že kvalitativní výzkum je neustále dotvářen a přetvářen, je dynamický. Hovoříme tedy spíše o „procesu výzkumu“ než jen o „výzkumu“. A protože se proces výzkumu odehrává v tzv. přirozeném prostředí (tedy nikoli v laboratoři, srov. též kapitolu 12.1), vstupuje do něj řada aktérů, s nimiž výzkumník utváří různorodé vztahy (**kolaborativní charakter výzkumu** – viz kapitola 4.6). Hovoříme tedy o **subjektech** výzkumu (spíše než o objektech), protože předpokládáme, že tito aktéři sami o sobě jednají (tj. nejsou pouze z dálky nazíráni).

Aktéry procesu kvalitativního výzkumu jsou:

- **Subjekty výzkumu, tj. aktéři, kteří jsou primárně v centru našeho zájmu a o nichž chceme vytvářet závěry.**

Pokud je mým výzkumným zájmem reflexe péče o psy – domácí mazlíčky – ze strany jejich chovatelů, kteří tvoří tzv. jednočlennou domácnost, pak takovým subjektem výzkumu bude Miloš. Neb mi jde o reflexi, uskutečním s ním (pravděpodobně polostrukturovaný – viz kapitola 13.4.1) rozhovor. Pokud bych téma domácích mazlíčků chtěla sledovat z perspektivy veterinářů, pak se subjekty výzkumu stanou veterináři. Jestliže bych ale chtěla sledovat nikoli „reflexi péče o“, ale povahu soužití psa a člověka ve společné domácnosti, pak budu pravděpodobně provádět pozorování (viz kapitola 14) a subjekty mého výzkumu budou lidé

i jejich psi (nebo psi a jejich lidé, jak chcete). Pokud cílem mého výzkumu bude povaha domácnosti, v níž žije pes, pak subjektem mého výzkumu bude ona domácnost (byt či dům či jiný typ příbytku, jeho uspořádání a zařízení ve vztahu k čtyřnohému mazlíčkovi atd.).

To znamená, že subjekty výzkumu mohou být aktéři lidí i ne-lidští, tj. nejen jednotliví lidé či skupiny lidí, ale i věci, písemné, vizuální a audiovizuální dokumenty, prostředí, fauna a flóra, pachy, zvuky atd. Záleží jen na tom, jakou přijmu teoreticko-epistemologickou perspektivu a jak si položím výzkumnou otázku.

- **Subjekty a jevy, které sice nejsou primárně v centru našeho zájmu, ale jsou součástí terénu, v němž výzkum provádíme, a více či méně (zjevně či skrytě) jej ovlivňují či mohou ovlivňovat.**

I když Miloš žije se svým chrtem sám a mne zajímá jeho reflexe jejich vzájemného soužití, beru ohled i na to, jak vypadá Milošova domácnost (mám-li možnost do ní nahlédnout), zda ji někdo navštěvuje, jak se Miloš staví k veterinářům a jak mluví o tom, co si o něm a chrtovi myslí třeba jeho rodiče. Pokud subjektem mého výzkumu bude naopak Milošova domácnost, neznamená to, že bych ze zřetele pustila Miloše, chrtu, návštěvy atp.

Mohu také svůj výzkumný záměr zaměřit na institucionalizaci chovu psů – pak se vedle legislativy budu zabývat též třeba očkovacími průkazy. V takovém případě mě bude zajímat povaha takového dokumentu (co a kde je v něm předtištěno) a jeho užívání (veterinární záznamy, ale rovněž to, jak je třeba ohmatán, zpřehýbán, polit vodou atp.). Ale také, jak dlouho a kde Miloš očkovací průkaz hledá. To vše totiž může představovat významné kontexty mému porozumění tomu, jakou roli hraje institucionalizace chovu psů v životě jejich chovatelů.

Pro kvalitativní výzkumné strategie je typické, že se snaží subjekt/téma svého výzkumu sledovat kontextuálně, tj. výzkum na tento subjekt/téma a priori neredukují. Ba dokonce se může stát, že se v procesu výzkumu s ohledem na tyto kontexty pozmění či upřesní výzkumná otázka.

- **Výzkumník sám.**

Asi bude trochu jinak probíhat rozhovor, který bude s Milošem o jeho chrtovi provádět jeho vrstevník – student, a jinak, bude-li jej vést pětasedmdesátiletá paní docentka. Něčeho jiného si v domácnosti všimne výzkumník, který se psy od malička vyrůstal a nyní má tři, byť jezevčiky, a něčeho jiného ten, jehož osobní zkušenost s chovatelstvím začala a skončila akváriem se třemi rybičkami, když mu bylo šest let. Přičemž nejde nutně o to, že jeden či druhý by byli lepším či horším výzkumníkem. Jde o to, že to, co zjistí, se od sebe pravděpodobně bude lišit.

Data, s nimiž výzkumník v kvalitativním výzkumu pracuje, obvykle neexistují sama o sobě, ale badatel se na jejich podobě aktivně podílí – hovoříme proto spíše o tom, že výzkumník

data **vytváří/tvoří/konstruuje** (spíše než „sbírá“). Vytváří je v procesu výzkumu tím, že provádí pozorování, vede rozhovory, vybírá terén či vzorek, vybírá a analyzuje příslušné dokumenty atd. Stejně tak výzkumník data v procesu výzkumu vytváří tím, jak a na co se ptá (tj. jak má položenou výzkumnou otázku, z jakého teoretického zázemí vychází a jak jej v procesu výzkumu používá při tvorbě dat, tj. na co zaměřuje pozornost, čeho si všímá, jaké konkrétní otázky aktérům klade). Výzkumník je tedy integrální součástí celého výzkumného procesu a měl by si toho být za všech okolností vědom (viz dále situovanost, reflexivita v kapitole 11.7).

– **Zadavatel výzkumu, potenciální čtenář výzkumné zprávy atd.**

Za účelem bakalářské práce obvykle realizujeme tzv. základní výzkum, tj. výzkum, v němž jde primárně o poznání samé (viz kapitola 4.6.1), ale také o obhájení bakalářské práce, tedy o předvedení toho, že jsme zvládli určité základní řemeslo společenských věd. Proces výzkumu tedy konzultujeme se školitelem, navazujeme na vědění, jehož jsme při studiu nabyli, ti nervóznější z nás předjímají, kdo všechno bude bakalářskou práci číst a hodnotit. Přičemž číst ji může nejen školitel a oponent, ale třeba i Miloš (jeho chrt tedy pravděpodobně ne). I toto vše povahu/proces výzkumu nutně ovlivňuje.

Může se ovšem stát, že kvalitativní výzkum o chovatelství psů ve městě si objedná Komora veterinárních lékařů České republiky. Pak už obvykle výzkumník obdrží vcelku přesné zadání stran cíle výzkumu (třeba příčiny obezity některých oblíbených městských plemen).

Věda neexistuje sama o sobě, nežije v nějakém vakuu, odděleném od okolního světa. Proces výzkumu ovlivňuje to, jaké je jeho zadání, pro koho a za jakým účelem je realizujeme. Nedílnou součástí jakéhokoliv (nejen kvalitativního) výzkumu je i proces psaní vlastního odborného textu, a je tudíž namístě připustit i aktérství těchto subjektů (viz dále situovanost v kapitole 11.7).

Proces kvalitativního výzkumu je tedy vždy výsledkem řady rozličných vztahů mezi mnoha různými subjekty. Jinými slovy, je **situovaný** – v jiném prostředí, s jiným zadáním, prováděný jiným výzkumníkem, v jiném čase apod. by vypadal jinak. Všichni aktéři – od zadavatelů, přes subjekty výzkumu včetně výzkumníka až po jeho potenciální příjemce – se na procesu výzkumu podílejí, ovlivňují jej, a tudíž i jeho závěry (srov. též kapitoly 13.1 a 14.3.1).

Naplánovala jsem si výzkum tak, že zrealizuji polostrukturované rozhovory s veterinárními lékaři, abych zjistila jejich reflexi péče o psy ve městě. V průběhu třetího rozhovoru, který jsem prováděla přímo v ordinaci v jejím plném provozu, jsem zjistila, že k zajímavým datům docházím, když veterinář glosuje situace, které se v ordinaci přímo odehrávají. Rozhodla jsem se tedy upravit techniku tvorby dat – kombinovat polostrukturovaný rozhovor se sadou neformálních rozhovorů v rámci zúčastněného pozorování. Oslovila jsem tedy opět předchozí dva veterináře, s nimiž už jsem rozhovor provedla, zda by mi umožnili i zúčastněné pozorování. Jeden svolil, druhý nikoliv. Všechny další veterináře, které jsem teprve měla v plánu kontaktovat,

už seznamuji s novou povahou výzkumu (zúčastněné pozorování a polostrukturovaný rozhovor). Zároveň promýšlím a zkouším, v jakém pořadí je vhodné jednotlivé techniky zvolit. Postupně tedy vytvářím řadu velmi rozmanitých dat. S jedním aktérem mám pouze rozhovor, s dalším nejprve rozhovor a pak (až po měsíci) pozorování, s dalším se polostrukturovaný rozhovor odehrál zároveň s pozorováním, s dalšími realizuji nejprve dvoudenní pozorování, které završím polostrukturovaným rozhovorem po skončení ordinačních hodin. Protože už jsem poučený kvalitativní výzkumník, nijak mě tato vzájemná nesourodost dat nezneklidňuje – vím, že všechna mají svou výpovědní hodnotu, jen musím v procesu analýzy zohledňovat jejich povahu. Pracuji a dále budu pracovat nicméně se všemi.

Kvalitativní výzkum je neustále dotvářen a přetvářen s ohledem na všechny myslitelné subjekty a situace, je **otevřený, pružný a flexibilní**. Jinými slovy, proces výzkumu je v každém okamžiku přizpůsobován tomu, co aktuálně zjišťujeme a jak se v celém procesu výzkumu nacházíme nejen my, ale i všichni ostatní aktéři. Někdy jen upravujeme témata připraveného polostrukturovaného rozhovoru, jindy pozměňujeme techniky tvorby dat, upravujeme vzorek (tedy soubor subjektů, které vybíráme do výzkumu – viz kapitola 12), přizpůsobujeme analytické postupy, mnohdy ale měníme i zacílení výzkumných otázek. V různých kvalitativních výzkumných designech je míra této pružnosti a flexibility procesu výzkumu rozličná, asi největší veletoch se odehrávají v etnografických výzkumech (viz kapitoly 11.5 a 14.5). Nicméně lze asi obecně konstatovat, že pokud v kvalitativním výzkumu vše „běží podle plánu“, je to spíše příčinou k ostražitosti než k uklidnění. Ostražitosti ve smyslu, zda jsme opravdu dostatečně citliví, všímaví, nezaujatí, resp. nepředpojatí (viz kapitola 11.7).

Tato dynamika procesu výzkumu totiž rozhodně není na škodu. Obvykle znamená, že se ponořujeme do povahy sledovaného problému. A o to jde. Cílem kvalitativního výzkumu je opravdu důkladně, do hloubky, prozkoumat stanovený problém. Porozumět mu. Pochopit, v jakých souvislostech a kontextech se sledovaný fenomén odehrává, jaké dimenze má sledované téma. I v tomto smyslu se proto kvalitativní výzkum děje interaktivně, tedy všechny jednotlivé postupy (od studia literatury, přes přípravu projektu a jeho realizaci, tj. výběru vzorku, tvorby dat a jejich analýzy až po psaní výzkumné zprávy) se provádějí víceméně zároveň, současně (= **interaktivní model výzkumu**). Jsou totiž nezbytně provázány. Jedna činnost ovlivňuje druhou a ta zas tu první. Pokud bychom kvalitativní výzkum realizovali čistě systematicky po jednotlivých krocích (jak se to nutně musí dít, abychom došli k relevantním závěrům, v kvantitativním výzkumu – viz kapitola 5), velmi pravděpodobně o něco přijdeme, své závěry o něco ochudíme.

Každý jednotlivý výzkumný projekt je tedy designován a realizován v přímé souvislosti s tím, CO / KDO / JAK / KDE / KDY / PROČ se děje, ale také, KAM, resp. KUDY se výzkum ubírá a KÝM je realizován. Pak ovšem vcelku logicky nelze předpokládat, že by existoval jakýkoli „ideální model“ kvalitativního výzkumu, ba dokonce ani jednotlivých kvalitativních výzkumných designů. Dokonce by snad bylo možné v této souvislosti zpochybnit samu existenci učebnic kvalitativního výzkumu. Ovšem i zde platí, co už bylo řečeno výše. Jen poučený je schopen

nahlédnout... Abychom byli schopni realizovat kvalitní kvalitativní výzkum, je nezbytné nejprve se seznámit s jeho principy (učebnice, výuka), spolu s tím se zcitlivovat četbou odborné literatury (tj. studií z jiných kvalitativních výzkumů) a zároveň se poučovat z vlastních omylů, přešlapů, chyb, tj. nabývat vlastní zkušenosti s kvalitativními strategiemi výzkumu.

11.5 LOGIKA METODOLOGICKÝCH ROZHODNUTÍ

V dalších kapitolách této učebnice se věnujeme jednotlivým postupům, které se v kvalitativních společenských vědách používají. Ať už zvolíme jakoukoli strategii výzkumu, či výzkumný design, musíme provést řadu rozhodnutí, která budou náš výzkum modelovat. Jakkoli zde tyto jednotlivé postupy/techniky představíme odděleně, pro kvalitativní výzkum v souladu s jeho interaktivní povahou platí, že je vždy uvažujeme zároveň, ve vzájemné závislosti. Volba teoreticko-epistemologického zázemí často a priori determinuje volbu technik tvorby a analýzy dat, přičemž techniky tvorby dat a jejich analýzy musejí být v souladu (těžko například uplatníme narativní analýzu na data z polostrukturovaného rozhovoru). Považujeme data, která potřebujeme, determinuje způsob konstrukce vzorku (a naopak). Přičemž pro všechna tato rozhodnutí (o teoriích, vzorku, datech, analýze) jsou klíčové výzkumný problém a výzkumné otázky.

Rámeček 11.3 → Výzkumný problém a výzkumné otázky/cíle výzkumu

Jak jsme pojednali v kapitole 3.4, výzkumný problém a výzkumné otázky tvoří jádro každého výzkumu, tedy i výzkumu kvalitativního. **Výzkumný problém** představuje stručnou a přesnou formulaci toho, co je záměrem výzkumu. Výzkumný problém je třeba formulovat na základě teoretického ukotvení tématu (*Zajímá mě téma AAA. XY jej nahlížel tak a tak a zjistil, že... YZ se oproti tomu na základě svého výzkumu domnívá, že... ZX v této souvislosti upozorňuje na to, že... Na základě výše uvedeného si proto kladu otázku, zda...*), popř. na základě promýšlení terénu (*Plánuji dlouhodobý výzkumný pobyt tam a tam, vím, že o tomto terénu již psal ten a onen a že by bylo zajímavé zjistit, zda... XY v terénu AB zjistil, že... Kladu si otázku, zda lze sledovat tuto problematiku i v terénu MN, protože...*).

Výzkumný problém musí:

- 1) odpovídat tomu, jak o daném tématu uvažuje daný společenskovední obor,
- 2) pojmenovávat zkoumaný fenomén dostatečně úzce, aby jej bylo možné v rámci výzkumu vyřešit,
- 3) ovšem na druhou stranu by neměl být banální a nehodný pozornosti.

Formulace výzkumného problému už zřetelně vypovídá o volbě vhodné výzkumné strategie či designu výzkumu a měla by zahrnovat:

- 1) období, jež má být předmětem výzkumu,
- 2) terén, kde lze nalézt odpovědi na sledované otázky,
- 3) vzorek, tj. kde lze nalézt potřebná data.

Výzkumné otázky či **cíle výzkumu** upřesňují výzkumný problém. Jsou našimi průvodci v procesu výzkumu. Na jednu stranu slouží jako kontrola toho, zda se od záměru výzkumu neodchylujeme. Je tedy namístě mít výzkumné otázky v procesu celého výzkumu neustále na očích, a to doslova – na útržku papíru v kapse, když jdeme dělat rozhovor nebo bádát do archivu, v notýsku, kam si zapisujeme terénní poznámky, u klávesnice či monitoru, když analyzujeme data a/či píšeme závěrečnou zprávu z výzkumu. Na stranu druhou ovšem i pro výzkumné otázky (resp. hlavně pro ně) platí základní charakteristiky kvalitativního výzkumu, tj. jeho otevřenost, pružnost, flexibilita. Výzkumné otázky v procesu výzkumu upřesňujeme v souladu s tím, co se dozvídáme (a to jak z postupně vytvářených dat, tak z odborné literatury). Prostřednictvím jejich reformulace můžeme měnit i směr a způsob výzkumu. Právě průběžná práce s výzkumnými otázkami nám ovšem umožňuje mít nad naším výzkumem neustále kontrolu. Definitivní podobu pak výzkumné otázky (stejně jako výzkumný problém) často získávají až v procesu psaní závěrečné zprávy, tj. třeba bakalářské či diplomové práce.

Pro výzkumné otázky v kvalitativním výzkumu platí, že se neptají na četnost jevů ani sílu vztahu mezi proměnnými, ale ptají se právě na CO, KDO, JAK, KDY, KDE a PROC.

Touto logikou, kdy ve středu našeho zájmu je co nejhlubší porozumění vytčenému výzkumnému problému, se tedy řídí naše rozhodování o všech krocích v procesu výzkumu. Proto jsou pro kvalitativní výzkum typické takové techniky konstrukce vzorku, tvorby a analýzy dat, které takové porozumění umožňují. Ve vztahu ke vzorku tedy zvažujeme především to, kde se námi sledovaný problém nachází a kde jej zároveň můžeme v nějaké ucelenosti uchopit – volíme terén(y), případ(y) či jednotlivé subjekty výzkumu, které jsou nějakým způsobem sevřené – mají spolu něco společného (více viz kapitola 12). Techniky tvorby dat volíme spíše méně strukturované/standardizované až nestrukturované/nestandardizované – zajímá nás problém v nejširších kontextech a často chceme cíleně zohledňovat emickou perspektivu (více viz kapitoly 13, 14 a 15). Analytické postupy se pak zakládají především na induktivní logice a musejí být v souladu s povahou dat a epistemologickým zázemím projektu výzkumu (více viz kapitoly 15 a 16). Všechny tyto postupy a jejich možnosti a omezení podrobně rozebíráme v následujících kapitolách.

V některých výzkumných projektech můžeme tyto jednotlivé postupy relativně volně kombinovat, jindy volíme konkrétní design výzkumu, v němž už jsou některé postupy jeho nezbytnou integrální součástí.

Rámeček 11.4 → Výzkumný design

Výzkumným designem rozumíme takové specifické uspořádání výzkumu, v němž se k řešení daného výzkumného problému používá ustálená kombinace metodologických postupů, tj. tvorby a analýzy dat a konstrukce vzorku. Jednotlivé výzkumné designy často (i když ne nutně) vycházejí ze specifického epistemologického/teoretického zázemí (v projektu výzkumu i v závěrečné zprávě pak píšeme o teoreticko-metodologickém ukotvení). Zvolený design by měl být zřetelný už z formulace výzkumného problému, potažmo názvu projektu/práce (Etnografický výzkum rodiny v jihočeské vesnici, Narativní analýza rodinných příběhů atp.). S různými designy se tedy pojí rozmanité cíle výzkumu, tj. nemůžeme třeba prostřednictvím narativního výzkumu zkoumat chování a naopak etnograficky rodinné příběhy.

Mezi typické specifické kvalitativní výzkumné designy patří (bez nároku na úplnost a pořadí):

– **Zakotvená teorie** (Grounded Theory) je původně sociologickým designem (Glaser, Strauss 1967), který byl vypracován jako legitimizace kvalitativního výzkumu vůči námitkám, že je příliš intuitivní a spekulativní. Metoda zakotvené teorie tedy byla vystavěna jako protiklad kvantitativnímu výzkumu, přičemž jedním z klíčových cílů bylo kvalitativní výzkum systematizovat a zároveň jej učinit detailním a transparentním. Dnes je nicméně vedle sociologie zakotvená teorie využívána v řadě dalších oborů (ale je také předmětem řady kritik). Metoda zakotvené teorie vychází z ideje, že prostřednictvím analýzy empirických dat může být vytvořena nová teorie, teorie „zakotvená v datech“. To znamená, že teorie není východiskem výzkumného projektu, ale naopak jeho výstupem. Taková nově vytvořená teorie by měla mít vysokou vypovídací hodnotu (protože vychází z výzkumu, tedy ze zachycení úplného obrazu zkoumaného jevu na základě detailní analýzy dat), zároveň je ale dostatečně abstraktní, aby mohla být aplikovaná na další situace, terény. Výzkumný problém a výzkumné otázky se proto obvykle zaměřují na proces, dění či průběh nějakého fenoménu s cílem popsat zákonitosti zvoleného procesu. Jsou formulovány v přímém kontextu s terénem výzkumu a v průběhu výzkumu zpřesňovány. Celý výzkumný proces je tedy podřízen cíli výzkumu, vytvoření teorie zakotvené v datech: vzorek je konstruován teoreticky v průběhu výzkumu (viz kapitola 12.4) až do fáze teoretické saturace (viz rámeček 12.2), data jsou vytvářena prostřednictvím různých technik (nejčastěji s využitím rozhovoru, studia dokumentů, případně pozorování), analýza je realizována prostřednictvím několikastupňového kódování, během něhož výzkumník identifikuje ústřední koncepty a vztahy mezi nimi (viz rámeček 16.5). Jde o velmi specifický kvalitativní design, který rozhodně není použitelný na jakákoliv témata a terény (jakkoli se v /české/ metodologické literatuře často objevuje jako „typický“ a mnohdy je i s kvalitativním výzkumem jako takovým zaměňován). Ve výzkumné praxi se však objevují i výzkumy, které využívají jen některé

aspekty zakotvené teorie. Je potřeba poznamenat, že realizace tohoto designu v úplnosti je opravdu náročná, a je tedy namístě dobře zvážit, zda je pro daný výzkum opravdu vhodná. Podrobněji viz Strauss a Corbinová (1999).

- **Etnografický výzkum** je designem typickým pro sociokulturní antropologii, ba dokonce je distinktivní metodou tohoto oboru, byť je dnes používán i řadou dalších disciplín. Etnografický výzkum je založen na dlouhodobém intenzivním pobytu v terénu (nebo v terénech), během něhož výzkumník „na vlastní kůži“ zakouší povahu studovaného prostředí, stává se po dobu výzkumu de facto jeho součástí. Nezbytnou technikou tvorby dat v etnografickém výzkumu je zúčastněné pozorování, ale často pracuje s řadou dalších technik a s různorodým pramenným materiálem. Tento design je podrobně popsán v kapitole 14.
- **Narativní výzkum** je takový výzkum, jehož předmětem zájmu jsou příběhy, vyprávění (= narace). Taková vyprávění mohou být o čemkoli – jak o vlastním životním příběhu (viz níže Biografický výzkum), tak třeba o představě rodiny či chovatelství psů. Narativně analyzovat je ale možné třeba i pověst o praotci Čechovi. Jedním z významných kořenů narativního výzkumu je totiž literární věda. Ve společenských vědách se k narativnímu výzkumu využívají jak data vytvořená za účelem výzkumu prostřednictvím tzv. narativních rozhovorů (viz kapitola 13.4.3), tak data, která vznikla nezávisle na našem výzkumu (např. deníky, memoárová literatura, ale třeba i beletrie, komiksy – viz kapitola 15). Cílem narativního výzkumu je identifikovat, jak jsou ve vyprávění vybírány, organizovány, propojovány a interpretovány události či jevy, které jsou předmětem příběhu. To znamená, že nejde jen o to, co se ve vyprávění říká/píše, ale také o to, jak je příběh sestaven a jaké významy nese. Narativní výzkumy ve společenských vědách často sledují procesy konstruování identit skrze vyprávění (viz např. Hamar 2010); v psychologii se výzkumy zaměřují na klíčové epizody, body obratu, žánr příběhu, aktérství (viz např. Čermák 2004, Chrz 2007, Chrz, Čermák 2005), přičemž zásadní je odlišit, co je vyprávěno a jak je to vyprávěno, co participant říká, co tím říká a jak to říká. Pokud pracujeme s daty, která v procesu výzkumu sami vytváříme, jsou pro narativní výzkumy typické méně rozsáhlé vzorky (viz kapitola 12.6), naopak korpus dat bývá velmi rozsáhlý – např. řada několikahodinových narativních biografických rozhovorů. Pro analýzu je nezbytný některý z přístupů narativní analýzy (viz rámečky 15.5 a 16.4).
- **Biografický výzkum** se soustředí na auto/biografie, tzn. na rekonstrukci životního příběhu konkrétního jedince. Kořeny biografického výzkumu lze nalézt v historiografii. V rámci biografického výzkumu se pracuje s různorodými prameny a daty, mohou to být archivní prameny, deníky, memoáry, fotografie (viz kapitola 15), ale i rozhovory (obvykle narativní – viz výše a viz kapitola 13.4.3). Především v sociologii je biografický výzkum chápán jako typ narativního výzkumu, který se soustředí zejména na životní zkušenosti vypravěče v podobě auto/biografií, písemně či orálně zachycených událostí, které jsou relevantní vzhledem k životní perspektivě konkrétních jedinců. Ti mohou vyprávět jak o životě svém, tak o životě někoho druhého. Cílem je odhalit interpretace minulosti, které jsou vázané

ke konkrétním životům jedince/vypravěče či skupiny vypravěčů. Důležitou součástí je analýza a interpretace dat s důrazem na osobu narátora (viz kapitola 12.7) a sociokulturní kontext jeho vyprávění. Mezi biografické výzkumy, pracující s narativními rozhovory, lze řadit i přístupy orální historie.

- **Diskurzivní analýza** je zastřešující označení různých interdisciplinárních přístupů, jejichž společným prvkem je, že se zabývají rolí jazyka, jazykových projevů a vztahem jazyka ke světu, ale liší se teoretickými východisky a analytickými postupy. Cílem diskurzivních přístupů je porozumět významovým reprezentacím světa, které jsou konstruovány prostřednictvím jazyka a které mají mocenský efekt. Obvykle se pracuje spíše s daty, jež vznikla nezávisle na našem výzkumu, ať už v podobě mluvené řeči (rozhovory, focus group /viz kapitola 13/, televizní či rozhlasové diskuze...) a/nebo různých typů psaných textů, které jsou postupně účelově vybírány a analyzovány s použitím specifických analytických postupů dle zvoleného přístupu diskurzivní analýzy (viz rámečky 15.5 a 16.4).

Rámeček 11.5 → Diskurz

Pojem diskurz má řadu různých vymezení. V původním významu znamená *rozpravu*, v sociálních vědách se diskurzem zjednodušeně rozumí *verbalizované sdílené vědění*, tedy (v návaznosti na Michela Foucaulta) „významová reprezentace světa, která je vyjednávána v sociální interakci a řízena svými specifickými pravidly“ (Vašát 2008). Jde o to, že prostřednictvím jazyka (ať už řeči, či písma) se na jednu stranu podílíme na utváření nějakého sdíleného vědění a jednání, ale zároveň je naše vědění a jednání prostřednictvím jazyka utvářeno.

- **Případová studie**, design typický třeba pro sociologii a psychologii, se zaměřuje na zkoumání takových fenoménů, které je důležité zkoumat v jejich reálném kontextu (prostoru, čase) s využitím více zdrojů dat (Yin 2009). Případová studie se může zaměřit jak na popis, tak zodpovězení otázek JAK a PROČ. Vhodným předmětem zájmu jsou dynamické a komplexní procesy, pro jejichž pochopení je důležité znát reálný kontext. V rámci případové studie se zkoumá jeden či více případů, přičemž „případem“ může být jedinec, sociální skupina, organizace, ale také programy, procesy, konflikty atd. (více viz kapitola 12.3.3). Případy jsou vybírány účelově dle povahy výzkumné otázky, tedy v souladu s teoretickým zázemím. Obvykle se využívá více technik tvorby dat, často v kombinaci kvalitativních i kvantitativních postupů. Typická je práce s daty od různých typů aktérů (tzv. triangulace – viz rámeček 11.11), která se analyzuje s využitím kódování a kategorizace s cílem vytvořit modely, časové řady, porovnání případů napříč atd.

Rámeček 11.6 → Případová studie v psychologii

Specifickým případem případové studie je studie N = 1 neboli také **kazuistika**, která má své místo především v psychologii. Případem kazuistiky bývá obvykle jedinec, který je zkoumán a sledován mnohými nástroji (anamnéza, dotazníky, testy, rozhovory, prepisy terapií, zdravotní dokumentace, rozhovory s blízkými apod., vyprávění jeho příběhu) s cílem porozumět např. jeho duševní nemoci, jeho strachům a fobiím, ale i zdrojům resilience v obtížných životních okolnostech, jeho životnímu optimismu, zkrátka jeho životu tak, jak je. Cílem kazuistik je nejenom popis života vybraného člověka, ale třeba i identifikace (domnělého) původu jeho obtíží či otázka fungování léčebných postupů apod. Kazuistiky jsou v psychologii používány velice široce a běžně, a to jak v psychologii klinické, tak výzkumné. Asi nejnámějším autorem, který po sobě zanechal řadu fascinujících a dodnes rezonujících kazuistik, nebyl nikdo jiný než Sigmund Freud.

- **Fenomenologické přístupy** jsou popisovány v řadě oborů, my se zde ale omezíme na jejich užití v psychologii, v níž tvoří jeden z pilířů kvalitativního výzkumu. Fenomenologický přístup (např. Smith 2004, Smith, Jarman, Osborn 1999) se cíleně soustředí na vysoce subjektivní lidskou zkušenost, na to, jak je prožívána, popisována, interpretována, atribuována k příčině, vztahována k určitému fenoménu, události, stavu apod., a to s ohledem na význam, který je jí připisován. Obvykle se jako technika získávání takové zkušenosti používají polostrukturované či narativní rozhovory (viz kapitola 13) zaměřené detailně právě na zkušenost s určitým fenoménem, ať je jím fenomén běžný, každodenní, či zvláštní a ojedinělý (např. jak ženy prožívají změnu své identity v průběhu mateřství, jak lidé prožívají a jak se vypořádávají se smrtí partnera). Data jsou pak analyzována prostřednictvím fenomenologických analýz, z nichž je nejdůležitější popsána interpretativní fenomenologická analýza (Smith, Osborn 2004). Výsledkem fenomenologických analýz pak bývá popis zkušenosti jedince tak, jak ji nahlédl, porozuměl a interpretoval badatel, případně identifikace témat, která se s ohledem na danou zkušenost vynořila jako významná ad.
- Výzkum založený na **polostrukturovaných rozhovorech** není specifickým výzkumným designem, ale pro bakalářské/diplomové práce ve společenských vědách se často používá. Jde v něm o zachycení zkušenosti aktérů s nějakým fenoménem, tedy o jejich reflexi daného problému (jinými slovy, nic jiného než reflexi, tj. co si někdo o něčem myslí, takovým výzkumem nezjistíme). Obvykle tato data analyzujeme prostřednictvím segmentace a kódování. To znamená, že se sice jedná o relevantní, ale v žádném případě jediný možný postup kvalitativního výzkumu. Podrobněji viz kapitola 13.4.1.

Vedle výše uvedených se ve společenských vědách můžeme setkat s řadou dalších specifických designů. Často jde o přístupy, které vycházejí z konkrétních epistemologických/teoretických východisek (např. vizuální sociologie či antropologie – viz rámeček 15.2, analýza

materiální kultury atp. – viz rámeček 15.3), či o designy typické pro vědní disciplíny, jimiž se v této učebnici spíše nezabýváme (kupř. historie, mediální studia, literární vědy, uměnovědy). Obvykle vyžadují zvláštní nároky na práci s daty a mnohdy i specifické analytické postupy. Není tedy od věci se při volbě těchto přístupů vzdělat v tom, jak s podobnými daty zacházejí obory, pro něž jsou takové typy výzkumů typické. Některé z této široké plejády přístupů a postupů stručně představujeme v kapitole 15.

V souvislosti s výběrem vhodné strategie kvalitativního výzkumu či přímo konkrétního designu je nezbytné promýšlet i jeho realizovatelnost. Jakkoliv se i v kvalitativním výzkumu běžně provádí týmový výzkum, typičtější je (a velmi pravděpodobně tomu tak bude ve výzkumech za účelem bakalářské či diplomové práce) výzkum individuální. Proto je v rámci projektu výzkumu nezbytné promýšlet jeho rozsah. Velikost vzorku/terénu musí být uvažována tak, aby výzkum byl zvládnutelný s přiměřenými náklady (třeba časová dotace, ale i vzdálenost terénu atp.) a zároveň aby data měla relevantní výpovědní hodnotu ve vztahu k výzkumnému problému, popř. i k jiným datům, která do procesu výzkumu vstupují. Stejně tak je nezbytné zvažovat délku trvání výzkumu.

Rámeček 11.7 → Délka trvání výzkumu a specifické typy výzkumů

1) Stacionární výzkum

- Terénní výzkum – badatel je přímým účastníkem každodennosti zkoumané skupiny
- dlouhodobý – několik měsíců až let;
 - krátkodobý – několik týdnů (asi do 3 měsíců).

2) Opakovaný výzkum

- v přímé návaznosti badatel opakovaně provádí několik krátkodobých výzkumů trvajících několik dnů.

3) Návrtný výzkum

- sledování změn, které v terénu nastaly po dlouhém časovém období (min. 5 let, obvykle 10 a více, možný i odstup jedné generace);
- nutná metodologická i tematická návaznost.

4) Longitudinální výzkum

- úzce vymezený vzorek je sledován průběžně 10–20 let;
- typické pro psychologii.

5) Sonda

- krátkodobý jednorázový výzkum na úzce vymezené téma;
- často plošné: totéž téma v různých lokalitách (týmové).

6) Pilotní výzkum a předvýzkum

- ověřuje výzkumné nástroje a etapy sběru dat – viz kapitola 5 – pro kvalitativní strategie není typický.

7) Záchranný výzkum

- výzkum v lokalitách, které jsou z nějakého důvodu odsouzeny k zániku;
- typické pro etnografii (hmotná i slovesná kultura) a archeologii.

V souhrnu je tedy možné konstatovat, že kvalitativní strategie výzkumu představují obrovskou paletu různých přístupů a postupů. V centru zájmu výzkumníka, který připravuje projekt kvalitativního výzkumu, jsou přitom data a jejich výpovědní hodnota ve vztahu k výzkumnému problému a výzkumným otázkám, které jsou formulovány poučeně, a tedy v souladu s aktuálním společenskovědním věděním/teoriemi. Ve vztahu ke kvalitativním strategiím výzkumu lze uvažovat jak o datech **primárních** (data vytvořená výzkumníkem třeba prostřednictvím rozhovoru nebo pozorování), tak i **sekundárních** (data z jiných výzkumných projektů), potažmo i dalších **zdrojích dat** (viz kapitola 15). Daty mohou být transkripty rozhovorů či terénní poznámky z pozorování, stejně jako různé typy písemných, vizuálních a audiovizuálních záznamů a dokumentů, a analyzovány mohou být venkonce třeba i zvukové a smyslové vjemy. Dokonce nelze vyloučit ani data v podobě čísel či nějakých statistických souhrnů. Jak ostatně trefně podotýká Zdeněk Konopásek (1997: odst. 7), „kvalitativní výzkum je často považován za takový výzkum, kde se pracuje s tzv. kvalitativními daty. (...) Daleko přesnější je říci, že v kvalitativním výzkumu se pracuje s daty *kvalitativním způsobem*.“

11.6 POVAHA ZÁVĚRŮ V KVALITATIVNÍM VÝZKUMU: ANALÝZA A INTERPRETACE

Jakkoli jsou v centru zájmu kvalitativních strategií výzkumu data a jejich povaha, je třeba znovu zdůraznit, že data nenesou výpovědní hodnotu sama o sobě. Vedle toho, že je zapotřebí brát neustále ohled na to, v jakém kontextu byla vytvořena (situovanost) a jak tento proces výzkumník reflektuje (viz dále), je potřeba zvažovat, jak s daty budeme nakládat. To, o čem data vypovídají, je do určité míry v rukou výzkumníka. On je totiž nejen tím, který je buď vytváří a/nebo k analýze vybírá, ale také tím, kdo je zpracovává, tedy **analyzuje a interpretuje**, a výsledky předkládá dalším příjemcům, ať jsou to čtenáři odborného časopisu či monografie (tedy podobně hodnotitelé a další čtenáři bakalářské či diplomové práce), nebo třeba konzumenti víkendové přílohy denního tisku, diváci dokumentárního filmu atd.

Analýza a interpretace dat jsou přímo závislé na povaze dat a teoretickém zázemí výzkumu. Proto prostupují celý proces kvalitativního výzkumu – v souladu s interaktivní povahou výzkumu neustále zvažujeme, o čem data ve vztahu k teoriím vypovídají (a v souladu s tím,

kudy se náš výzkum bude dále ubírat). Vlastní analytický proces je tedy jakýmsi pronikáním do hloubky problému. Kupříkladu James Spradley (1980: 128) používá pro etnografický výzkum metaforu trychtýře (viz též kapitola 14.2 a obrázek 14.1), kterou ovšem můžeme vztáhnout na jakýkoli kvalitativní výzkum. V počátku výzkumu nás zajímá vše, protože jednak musíme proniknout do povahy problému, ale zároveň nemůžeme vědět, co vše by mohlo být důležité. Postupně zaměřujeme svou pozornost na sledovaný fenomén (ať už předem vybraný, či vyvstanuvší během výzkumu), sledujeme souvislosti studovaného fenoménu s dalšími jevy a jeho kontextualizaci. V závěru výzkumu ověřujeme, zda naše dosavadní závěry opravdu odpovídají tomu, o čem naše pozorování (rozhovory, dokumenty) vypovídají. A to vše si píšeme. Tedy vše, co se v procesu výzkumu děje, neustále analyzujeme. Jakkoli tento postup nelze důsledně vztáhnout na všechny kvalitativní výzkumné strategie, jeho podstata, tedy neustálá konfrontace vznikajících (či do výzkumu zařazovaných/vybíraných) dat jak s teoriemi, tak mezi sebou navzájem, je pro kvalitní kvalitativní výzkum nezbytná. V celém tomto procesu nutně dochází k řadě redukci. I s tím je třeba počítat.

Rámeček 11.8 → Redukce dat v procesu výzkumu

Pokud provádíme např. zúčastněné pozorování (viz kapitola 14), nejsme schopni sledovat vše, co se v terénu děje, ale musíme se na něco zaměřit. Tím dochází k redukci dat, která můžeme zachytit. Když následně vytváříme terénní poznámky, data redukuje do podoby slov, která nemohou zachytit realitu v té podobě, jak jsme ji zažívali (proto mimo jiné mnoho společenských vědců zdůrazňuje, že empirická data jsou pouze redukovanou reprezentací sociální reality). Stejně tak provádíme-li rozhovor (viz kapitola 13), z něž pořizujeme audiozáznam, ztrácíme tímto záznamem třeba veškerá vizuální data. Když pak následně provedeme transkripci rozhovoru, dojde k další redukci, při níž zmizí např. tón hlasu, jeho barva, výška, hlasitost, rychlost promluvy a další zvukové prvky, které není možné zachytit v textu. K dalším redukcím dochází v průběhu analytického procesu (viz kapitola 16.3) a k dalším, když své závěry sepisujeme.

Stejně, jako existují různé strategie konstrukce vzorku či tvorby dat, je možné použít i rozličné analytické postupy (více viz kapitola 16). Ať už zvolíme kterýkoliv z nich, platí, že shodně, jako si klademe otevřené výzkumné otázky (CO / KDO / JAK / KDE / KDY / PROČ), jsou i naše odpovědi otevřené v tom smyslu, že ukazují vrstevnost (sociální) reality, různost povahy sledovaného fenoménu v závislosti na kontextech, v nichž se nachází a v nichž jsme jej sledovali. Závěry z kvalitativních výzkumů tedy nelze redukovat do tabulky či grafu či jiného způsobu redukce na principu statistické generalizace, a to ani přeneseně (závěry typu „4 z 15 informantů“, „často se vyskytuje“ či „nejvíce“ jsou obvykle irelevantní – více viz kapitola 16). Závěry kvalitativních výzkumů mají nutně povahu textu (či jinak formulované narace – např. etnografický dokumentární film, viz rámeček 15.2), v němž nesmí chybět popis (CO / KDO / JAK / KDE / KDY) a obvykle ani jeho interpretace (PROČ).

„Umění interpretace v kvalitativním výzkumu se rovná umění přečíst data nějakým novým, pozoruhodným, přesvědčivým a sociologicky (psychologicky, pedagogicky, antropologicky...) relevantním způsobem,“ píše Zdeněk Konopásek (1997: odst. 7). Někteří autoři pro tento proces používají metaforu překladu: tak, jako když překládáme z jednoho jazyka do druhého, musíme zvažovat významy jednotlivých sdělení a volit pro ně adekvátní výrazy, které zachovávají význam i v druhém jazyce (nejpatrnější je nesamozřejmost překladu při práci s poezií). Podobně se snažíme co nejhloběji porozumět **emické perspektivě** a adekvátně ji převést do perspektivy **etické** (viz rámeček 11.9). Jinými slovy, závěry kvalitativního výzkumu nespočívají pouze ve shromáždění jednotlivých výpovědí, pozorování, dokumentů atp. a v jejich, byť třeba strukturované, prezentaci, ale v jejich interpretaci v kontextu vybraných teorií. Analýzou a interpretací myslíme tedy v kvalitativním výzkumu neustálý proces promýšlení dat a teoretického zázemí, stejně jako promýšlení toho, v jaké podobě výsledky výzkumu popsat tak, aby odpovídaly tomu, co jsme v terénu sledovali, a aby to stejně jako my pochopili i další čtenáři. „Vyprávění o zkoumané realitě je prostředkem k vytváření poznání o realitě, a proto nelze od sebe oddělit výzkum a publikaci výsledků, produkci a sdělování poznatků...“ (Shapin 1984 podle Šedová, Švaříček 2013: 480).

Rámeček 11.9 → Emická versus etická perspektiva

Rozlišení emické a etické perspektivy se používá v sociokulturní antropologii. Oba termíny pocházejí z angličtiny (emic a etic), zavedl je lingvista Kenneth Pike inspirován lingvistickými pojmy **phonemic** (foném = zvuk, který má v konkrétním jazyce rozlišovací funkci) a **phonetic** (fonetika = věda, která zkoumá zvukové projevy). Emická perspektiva je perspektiva aktéřská, tj. jak aktéři výzkumu (v rozhovorech, autobiografiích atp.) něčemu rozumějí, jak sami svět kolem sebe interpretují. Etická perspektiva je pak interpretace téhož fenoménu z hlediska vědy, tedy za použití vědeckých teorií. V akademickém textu tedy emickou perspektivu představují citace z rozhovorů či jinak zaznamenaných aktéřských pozic, a to včetně popisu toho, co kdo říká, zatímco etickou perspektivu interpretace těchto dat v kontextu vědních teorií. Pozor na záměnu „etické perspektivy“ s označením etický ve smyslu morální (v angličtině ethical), tedy odpovídající etickým normám.

Tento způsob psaní se označuje jako **reflexivní**, protože je založen na vzájemné interakci mezi výzkumníkem, textem a potenciálním čtenářem. Výsledkem kvalitativních výzkumů jsou tedy vrstevnaté texty, v nichž obvykle citujeme vytvořená data na podporu našich interpretací a závěrů, které ovšem komunikují s teoretickým zázemím, jež jsme pro výzkum zvolili. Přičemž cílem může být jak popis sledovaného jevu (tedy absence odpovědí na PROČ), tak jeho interpretace (odpověď na otázku PROČ), ale my jako autoři výzkumu jsme v textu vždy nutně přítomní. Proto jsou kvalitativní výzkumy obvykle prezentovány v ich-formě. Způsoby

psaní závěrečných textů z kvalitativních výzkumů se ovšem mohou lišit, a to právě s ohledem na epistemologické pozice autora. O povaze relevantního způsobu psaní výzkumné studie se nejvíce naučíme z toho, že budeme číst studie jiných autorů, s nimiž pro výzkum pracujeme, a sledovat nejen to, k jakým závěrům došli, ale také to, jaký jazyk a způsoby argumentace používají.

11.7 SUBJEKTIVITA A OBJEKTIVITA, MOŽNOSTI ZOBECNĚNÍ, REFLEXIVITA A TRANSPARENTNOST

Přestože povaha procesu výzkumu a výzkumník sám hrají v kvalitativních výzkumech tak významné role, neznamená to, že by kvalitativní výzkum spočíval v popsání osobních dojmů, názorů či postojů výzkumníka či že by pro závěry kvalitativního výzkumu stačilo popsat subjektivní dojmy, názory či postoje aktérů (subjektů) výzkumu. Kvalitativní výzkum je sice subjektivní, ale v tom smyslu, že **zohledňuje subjektivitu všech aktérů výzkumu** (subjektů výzkumu lidských i ne-lidských, jakož i výzkumníka, včetně všech aspektů výzkumného procesu, jak byly popsány výše), tzn. opět: bere je vážně a pracuje s nimi (= **inter-subjektivita**). Přičemž tato přiznaná subjektivita se děje prostřednictvím tzv. **reflexivity** (viz též rámeček 17.7).

Všechny aspekty, které vstupují do procesu výzkumu, výzkumník neustále sleduje a jejich vlivy zvažuje. V zásadě lze rozlišit dvě roviny reflexivity: subjektivní a epistemologickou.

Subjektivní reflexivita označuje připuštění si skutečnosti, že výzkumník je integrální součástí výzkumného procesu a že výzkumný proces je reciproční, tedy že jeho výsledky jsou nutně ovlivněny individualitou jak výzkumníka, tak aktérů/subjektů výzkumu, a jejich vzájemnými vztahy.

Individualita výzkumníka se projevuje už v tom, jaké téma výzkumu si vybírá. I to by mělo být předmětem reflexe – příkladem budiž následující fiktivní reflexivní poznámka upozorňující na situovanost výzkumníka ve vztahu k tématu výzkumu:

Zaměřila jsem se ve svém výzkumu na problematiku rodinné paměti. Už jen to, že jsem se rozhodla sledovat toto téma, vychází z mé zkušenosti, že v rodině mé matky se neustále přetřásají historky o mých předcích a prapředcích, pietně se uchovávají staré fotografie, které jsou pečlivě popsány, a čas od času se těmi starými alby společně probíráme. Víím přesně, čím se živili všichni mí prarodiče z matčiny strany, kde žili a odkud jejich rodiny pocházely. Dokážu kdykoliv odvyprávět několik historek o tom, jak mnozí tito mí příbuzní včetně mých prastrýců a pratet prožili první i druhou světovou válku, co se jim dělo či nedělo po roce 1948, kdo jak byl či nebyl třeba politicky angažován a co si o tom kdo v rodině myslí. Pokud jde o rodinu mého otce, dám stěží dohromady minulost své babičky a dědečka, o dalších příbuzných nevím zhora nic.

Už téma výzkumu obvykle volíme s ohledem na své zájmy (či naopak nejasnosti s nějakou sociální situací). Ještě před tím, než výzkum zahájíme, si o stanoveném tématu obvykle něco myslíme, zaujímáme ve vztahu k němu nějaké postoje. A to bez ohledu na to, zda jsme jako výzkumníci ve vztahu k tématu či terénu **insidery** (tedy zkoumáme něco, co je nám již svým způsobem známé), či **outsidery** (předmětem našeho zájmu je téma či terén, které pro nás dosud byly cizí – více viz kapitoly 14.1.2, 14.2.1 a 12.6). Tím spíše se subjektivita výzkumníka projevuje v terénu, tedy při procesu tvorby/výběru dat.

Za účelem svého výzkumu jsem se rozhodla provést narativní rozhovory se třemi generacemi tří rodin v přímé linii, tedy vždy prarodiči, rodiči a (dospělými) dětmi. Zatímco „dětí“ jsou vesměs mými vrstevníky, a rozhovor tedy takřka plyne ve vzájemném porozumění (vědí, že musím napsat bakalářskou práci, tak se snaží), pro mnohé z rodičů je sama podstata mého výzkumu obtížně srozumitelná a mně se jim nedaří vysvětlit, o co mi jde a co po nich vlastně chci. Stydím se a trochu koktám. Abych třeba rozmluvila paní Marii, začnu si s ní povídat o vaření, protože pro moji maminku je vaření vděčné téma. Ovšem záhy zjistím, že paní Marie prakticky nevaří a že celá výzkumná situace je pro ni stále nepřijemnější. S vyprávěním prarodičů naopak obvykle problém nemám, až na ten první rozhovor, kdy jsem k panu Václavovi dorazila se všemi svými piercingy na rtech a obočí a s rozpuštěnými dredy. Od té doby si před rozhovorem všechno své zdobení raději pečlivě sundám a vlasy si stáhnu, aby případně neдрáždily.

Proces výzkumu může ovlivnit celá řada velmi drobných nuancí – od toho, kým je výzkumník, jak vypadá, jak se chová, jak svůj výzkum uvede a jaké otázky klade, a ať chce, nebo nechce, výzkum vždy ovlivňuje i jeho vlastní zkušenost, rozpoložení, naladění na aktéry atd. Subjektivní reflexivita se tedy soustředí právě na to, jak proces výzkumu ovlivňuje výzkumník.

Epistemologická reflexivita se pak soustředí na vědecké nástroje, které v procesu výzkumu používáme. Tedy na to, zda vybrané techniky konstrukce vzorku, tvorby a analýzy dat byly vhodně vybrány a jak se je daří uskutečňovat, a na to, zda je námi vybrané teoretické zázemí adekvátní pro analýzu a interpretaci dat. Jde tedy o neustálé promýšlení vlastního teoreticko-metodologického předporozumění, tj. zkoumání předpokladů vlastního teoretického vědění (zda třeba nezaměňujeme koncepty za realitu a opačně, aktérské /emické/ kategorie za kategorie analytické /etické/ atd.) a zároveň i používaných metodologických postupů.

Cílem mého výzkumu je identifikovat formy reciprocity v rozšířené rodině. Výzkum realizuji ve vesnici na jižním Slovensku, v níž se většina obyvatel hlásí k římskokatolickému vyznání. Já jsem bezvěrec, pocházím ze středních Čech a rodinu znám ve smyslu pokrevních příbuzenských linií. V antropologické literatuře jsem se seznámila se základy klasických příbuzenských systémů, které je ale primárně vysvětlují také s ohledem na pokrevní příbuzenství a ustavování příbuzenských vazeb na základě sňatků. Ovšem při výzkumu zjišťuji, že moji informátoři se diví, proč se ptám na jejich vztahy s prastrýci, z nichž mnozí třeba ve vesnici ani nebydlí. A proč se naopak neptám na vztahy s kmotry a kmotřenci, tím spíše s těmi, kteří bydlí o několik domů

vedle. Teoretické zázemí, které jsem si připravila, zjevně neodpovídá tomu, jak je příbuzenství v oné vesnici chápáno. Nelze tedy než začít hledat jiné teorie, jiné odborné texty.

(Ještě o mnoho dramatičtěji může podobná situace vypadat, pokud budu svůj výzkum realizovat mezi amazonskými indiány, kteří mi na otázku po příbuzenských vztazích začnou vyprávět o stromech či jaguárech. Zatímco příklad z jižního Slovenska směřuje k reflexi teoretického zázemí výzkumu, příklad z Amazonie může směřovat i k reflexi zázemí ontologicko-epistemologického.)

Zároveň zjišťuji, že můj původní plán, tedy nechat aktéry o způsobech reciprocit vyprávět (narrativní rozhovor), příliš nefunguje. Aktéři nerozumí tomu, když používám slovo reciprocita, ale když se začnu ptát na vztahy, zase nechápou, o čem by mi měli vyprávět. Také budu muset zvážit, zda by nebyl lepší polostrukturovaný rozhovor, a pokud ano, z jakých témat jej sestavit. Nebo zda se od rozhovorů neuchýlit třeba k pozorování. Ale čeho a kde?

Princip reflexivity, ať už subjektivní, či epistemologické, tedy spočívá v neustálém zvažování toho, jak to, jakým způsobem výzkum vedu a že jej vedu právě já, ovlivňuje data, která vytvářím, jak je analyzuji a interpretuji. V celém procesu výzkumu si tedy obvykle vedeme také poznámky o průběhu výzkumu (podobné těm výše uvedeným), a to nehledě na to, zda provádíme zúčastněné pozorování, nebo pracujeme třeba s archivními prameny. Tyto poznámky o procesu výzkumu pak vstupují i do analýzy a interpretace a venkoncem i do výzkumné zprávy. Prezentace výsledků kvalitativních výzkumů totiž má být **transparentní**, tedy obsahovat i reflexi procesu výzkumu (tj. nejen popis toho, jaké teorie a metody a analytické postupy byly použity, ale právě to, JAK byly používány, jak se to dařilo či nedařilo, k čemu v procesu výzkumu na všech úrovních docházelo a jak se s tím výzkumník vyrovnával). Právě princip reflexivity je totiž tím, co stojí za premisou, že i kvalitativní výzkum je objektivní.

Stejně jako u subjektivity, i u **objektivit** jde o objektivitu jiného druhu, než jak jsme obvykle zvyklí tomuto pojmu rozumět. Závěry kvalitativního výzkumu totiž nejsou objektivní ani ve smyslu představy o vytváření věrného obrazu světa, který sledujeme, ani ve smyslu verifikace a falzifikace (viz rámeček 17.3). Spíše bychom se mohli opřít o interpretaci objektivit Bruna Latoura (2002) ve smyslu neustálého zohledňování terénu (aktérů) ve vztahu k teoriím – Latour upozorňuje, že *to object* znamená namítat, tj. nechat aktéry namítat = odporovat našim představám, teoriím. Jde tedy o to, abychom naslouchali hlasům aktérů, terénu. Kvalitativní výzkum tedy může (a má) být objektivní právě v tom smyslu, že důsledně zohledňuje (= reflektuje) všechny aspekty výzkumného procesu a takto reflektovaně nejen utváří proces výzkumu, ale také/především veškeré závěry, u nichž otevřeně připouští jejich situovanost.

Podobně je to s otázkou **zobecnění** – opět jde o to, změnit úhel pohledu. Už jsme zdůraznili, že kvalitativní strategie výzkumu nemohou provádět tzv. statistickou generalizaci. Jejich výpovědní hodnota je jiná – vypovídají o tom, jak se za určitých okolností a v určité situaci

nějaká věc děje, jakou může mít podobu, jak se k ní kdo staví, co si o ní myslí, jak je reprezentována třeba v médiích či v rodinných albech atd. Závěry kvalitativních strategií výzkumu se tedy vztahují ke konkrétnímu problému, který je sledován v daném čase v konkrétním prostředí (a přiznaně = reflektovaně) určitým výzkumníkem za konkrétních podmínek. Proto umí zobecnit, jak (v jakých podobách) se daný fenomén v dané situaci vynachází a jak je s ním zacházeno. Povaha závěrů, jež z kvalitativních výzkumů činíme, může být různá. Podstatné je, že naše závěry vždy vypovídají o povaze sledovaného fenoménu v kontextech, v nichž se nachází a v nichž jsme jej sledovali. Tento princip zobecnění bychom tedy mohli nazvat **situovanou generalizací**. Pokud jsme v procesu výzkumu byli dostatečně subjektivně i epistemologicky reflexivní, můžeme o sledovaném jevu vytvářet platné závěry prostřednictvím jeho popisu a interpretace v kontextu teoretického zázemí.

Rámeček 11.10 → Povaha zobecnění v kvalitativních strategiích výzkumu

Pokud o něčem opravdu nelze dát jasný návod a závěr, je to právě povaha zobecnění, jíž můžeme v kvalitativních strategiích výzkumu dosáhnout. V metodologické literatuře se dočteme o analytické indukci (Flick 2014: 174), interní generalizaci (Maxwell podle Flick 2014: 495) či střednědobé generalizaci (Williams podle Bryman 2012: 406). Specifická je pak snaha o vytvoření nových teorií zakotvených v datech (viz zakotvená teorie, kapitoly 11.5, 12.4 a rámeček 16.2). Záleží totiž zcela na přijatém epistemologicko-teoretickém zázemí, zvolené metodologii a v neposlední řadě i na vědní disciplíně, v jejíž rámci se pohybujeme. Závěry tedy mohou být jak (teoreticky poučené) deskripce a/či jejich interpretace, tak vytvořené klasifikace/kategorizace nebo konceptuální modely zkoumaného problému.

11.8 KVALITA KVALITATIVNÍCH STRATEGIÍ VÝZKUMU

Kvalitu kvalitativního výzkumu nelze měřit. O tom, jak tedy zajistit, aby byl kvalitativní výzkum opravdu kvalitní, se ve společenských vědách vede rozsáhlá diskuze, která se navíc významně liší jak uvnitř jednotlivých oborů, které kvalitativní strategie výzkumu realizují, tak v souvislosti s epistemologickým zázemím, jež ti kteří autoři reprezentují. V souladu s povahou tohoto textu zde nebudeme tyto diskuze rekapitulovat ani se přiklánět na jejich jednu či druhou stranu, ale spíše se pokusíme upozornit na to, na co je třeba v procesu výzkumu myslet. Zajištění kvality kvalitativního výzkumu totiž, dle našeho soudu, spočívá právě v odpovědnosti výzkumníka – on sám je vždy garantem toho, že celý proces výzkumu vzal opravdu vážně a důsledně jej po celou dobu promyšlel, tedy reflektoval všechny aspekty výzkumné

situace, a na základě této reflexe se rozhodoval o dalších krocích, které bude v procesu svého výzkumu provádět. Je tedy namístě mít na zřeteli:

- *Zaměřenost/promyšlenost.* Přestože jsme kvalitativní strategie výzkumu charakterizovali jako interaktivní, otevřené a pružné, neznamena to, že by proces výzkumu byl souhrnem nahodilostí. Naopak. Veškeré kroky, které v procesu výzkumu realizujeme, by měly být neustále promyšlené, tj. prováděné záměrně, s vědomím povahy našeho výzkumu a jeho cílů, stejně jako konkrétní situace. Pokud se v nějaké chvíli intuitivně rozhodneme k jakémukoliv nezamýšlenému/nepromyšlenému jednání (což se může stát a běžně se to stává), zpětně své jednání a jeho vliv na proces výzkumu reflektujeme a vyvozujeme z něj závěry jak ve vztahu k dalšímu procesu výzkumu, tak ve vztahu k analýze a interpretaci dat, tedy k závěrům, které z našeho výzkumu vyvozujeme.
- *Konzistence/komplexita.* Stále sledujeme, zda opravdu všechny kroky, které provádíme, směřují k těmto cílům, tedy relevantnímu zodpovězení výzkumného problému / výzkumných otázek. Pokud tomu tak není, nebojíme se v projektu výzkumu cokoliv měnit.
- *Nesamozřejmost.* Principem kvalitativního výzkumu je mít neustále otevřené oči i mysl. Vše, co se v terénu děje (či třeba naopak neděje), je zajímavé a hodno pozornosti.
- *Hloubka.* Podstatou kvalitativních strategií výzkumu je dostat se sledovanému problému na dřevě. To znamená se do výzkumu opravdu položit – věnovat mu takřka veškerý svůj čas, kapacitu, dokonce i emoce. Pokud jsme vymezili kvalitativní výzkum jako situovaný a kolaborativní, tedy jako výsledek mnoha různých vztahů, je třeba do těchto vztahů opravdu vážně vstoupit a v nich se nacházet. Například polostrukturovaný rozhovor v kvalitativním výzkumu neznamena pouze kladení otázek a poslouchání odpovědí, ale jde spíše o „povídání si“ – výzkumník navozuje samu výzkumnou situaci, ale protože jej vlastně zajímá „všechno“ (kontextualita) a zároveň má zodpovědnost i za povahu výzkumné situace, musí jak kvůli kvalitě vytvářených dat, ale i proto, aby aktéry svého výzkumu na jednu stranu zaujal, na stranu druhou nepoškodil (viz kapitola 4), procesu vytváření dat věnovat mnoho času a péče.
- *Výpovědní hodnota dat.* Jinou výpovědní hodnotu mají data třeba z archivů (záznamy o tom, jak nějakí aktéři za nějakým účelem zaznamenali nějaké dění), jinou z rozhovorů, které jsme provedli (zjišťovali jsme, co si nějakí aktéři o něčem myslí nebo jak něco prožívají), jinou třeba z pozorování (zkoumali jsme, co nějakí aktéři v nějakém prostředí či v nějaké situaci dělají, jak jednájí). Jinými slovy, z archivních pramenů nezjistíme, jak něco opravdu bylo, z rozhovorů, co lidé dělají, a z pozorování, co si myslí. Zároveň jsou data, která v procesu výzkumu vytváříme či s nimiž pracujeme, situovaná. Na povahu výpovědní hodnoty dat, s nimiž pracujeme, je tedy zcela nezbytné brát ohled při formulaci našich závěrů.
- *Triangulace.* Kvalitu výzkumu podpoří, budeme-li kombinovat různé perspektivy. Podle Denzina (1989) lze systematicky kombinovat různé teoretické rámce, techniky tvorby dat, typy a zdroje dat, analytické postupy nebo perspektivy různých výzkumníků. Výhodou je

co největší využití potenciálu sledovaného fenoménu (tedy minimalizace redukce – viz rámeček 11.8), a tedy docílení co nejvyšší spolehlivosti poznání, nevýhodou nabývající komplikovanost výzkumu. Pro některé výzkumné designy je triangulace samozřejmostí (případová studie, zakotvená teorie, ale i etnografický výzkum, byť s tímto pojmem nepracuje), v jiných je naopak spíše výjimečná (např. narativní výzkum).

Rámeček 11.11 → **Triangulace**

Triangulaci je možno chápat jako nástroj, jak posilovat kvalitu výzkumných závěrů v kvalitativním výzkumu. Spočívá v tom, že výzkumník v rámci výzkumného procesu systematicky užívá různé metody, data či teoretické perspektivy. Koncept triangulace v 70. letech 20. století znovuobjevil Denzin (1989: 237–241), který představil čtyři typy triangulace, jež je možné navzájem kombinovat. První z typů triangulace je datová triangulace, kdy výzkumník shromažďuje o zkoumaném fenoménu data z různých zdrojů. Například je možné sledovaný jev či fenomén studovat v rozdílných prostředích, různých časových obdobích, pracovat s daty od různých typů aktérů. Tzv. teoretická triangulace spočívá v tom, že v rámci výzkumného procesu (obvykle při formulaci výzkumných otázek, a tedy i při analýze a interpretaci dat) používáme různá teoretická východiska. Cílem teoretické triangulace je možnost rozšířit způsoby tvorby nového vědění. Kvalitu výzkumných závěrů lze také dle Denzina posilovat prostřednictvím triangulace metodologické, kdy jsou kombinovány různé techniky tvorby dat, jako třeba polostrukturované rozhovory s analýzou dokumentů či s pozorováním. Denzin též uvažuje, jak snížit vliv subjektivity výzkumníka na povahu závěrů výzkumu. Navrhuje systematické porovnávání zjištění různých výzkumníků, které označuje jako triangulaci výzkumníků.

- *Otevřenost účastníkům výzkumu.* Současné přístupy kladou čím dál větší důraz na zohlednění situovanosti výzkumu, a to jak v procesu tvorby dat, tak i v procesu vytváření závěrů. Možnou praxí je sdílení dat vytvářených prostřednictvím rozhovorů (poskytneme aktérům transkripty rozhovorů, nejlépe ve formě redigované transkripce). Další rovinnou je diskuze vytvářených dat a jejich interpretací (konzultujeme s aktéry, k čemu jsme za jejich přispění dospěli). Pokud se k takovému postupu rozhodneme, měli bychom vědět, jak a kdy to udělat a co od něj očekáváme. Více viz kapitola 4.
- *Transparentnost.* Součástí závěrečné zprávy z kvalitativního výzkumu je vždy kapitola či alespoň pasáž o tom, jak a kde probíhal a jak se děl/dařil. Nestačí tedy pojmenovat jednotlivé použité postupy a vzorek/terén, ale je dobrou praxí popsat tyto postupy v kontextu našeho konkrétního výzkumného procesu. Včetně zaznamenání toho, kde (třeba i zpětně) spatřujeme jeho nedostatky a kde naopak přednosti.

Shrnutí

- Kvalitativní výzkum se snaží porozumět jednání aktérů i sociálním strukturám, v nichž se toto jednání uskutečňuje. Studuje, co lidé dělají, jak o tom hovoří, jak tomu rozumějí, jak to prožívají. Jak jsou významy i praxe ovlivňovány prostředím, lidským (sociálním) i ne-lidským (příroda živá i neživá, lidské výtvořiny), a naopak, jak toto prostředí ovlivňuje, vytvářejí.
- Prostřednictvím kvalitativního výzkumu zjišťujeme, *CO* lidé (resp. někteří lidé či skupiny lidí či jiné subjekty výzkumu – tedy *KDO*) *dělají*, *a/nebo JAK* tomu, *co dělají* (nebo někdo *dělá*), *rozumějí* (tedy *co o tom říkají*), resp. *JAK* to prožívají, *zakoušejí*. To vše obvykle zjišťujeme tam, *KDE* se to děje, a v momentě, *KDY* se to děje. Z řady těchto jednotlivých zjištění (= data) vyvozujeme, tj. *porozumění*, *PROČ* tomu tak je.
- Kvalitativní výzkum se děje přímo v prostředí a kontextech, kde se zkoumané fenomény nacházejí, nikoli v prostředí uměle vytvořeném.
- Výzkumné otázky v kvalitativním výzkumu se tedy obvykle odvíjejí od tázacích zájmen *kdo?*, *co?*, *kde?*, *kdy?*, *jak?* a *proč?*. Závěry výzkumu spočívají v odpovědi na výzkumné otázky, tedy v popisu a interpretaci sledovaného jevu či fenoménu. Mají povahu textu.
- Podstatou kvalitativních přístupů je důraz na specifičnost/jedinečnost (idiografický přístup). Sledujeme nejen, jak se daný fenomén vyskytuje obvykle, ale i to, jak různě se může vyskytovat (pluralita a diverzita). Charakteristická je snaha o zachycení emické perspektivy aktérů.
- Teorie je v kvalitativním výzkumu východiskem, průvodcem a interpretačním rámcem. Poskytuje nám konceptuální a pojmový aparát pro uchopení tématu našeho výzkumu i pro analýzu a interpretaci, tedy formulaci závěrů. Teorie v procesu výzkumu aktivně a pružně používáme.
- Kvalitativní výzkum je procesuální, je založen na vzájemném vztahu různých aktérů, resp. subjektů výzkumu. Je situovaný, otevřený, pružný a flexibilní.
- Kvalitativní výzkum je interaktivní, tj. všechny jednotlivé postupy (od studia literatury, přes přípravu projektu a jeho realizaci, tj. výběru vzorku, tvorby dat a jejich analýzy až po psaní výzkumné zprávy) se provádějí víceméně zároveň.
- V kvalitativních výzkumných strategiích existuje řada ustálených výzkumných designů (jako třeba metoda zakotvené teorie, etnografický výzkum, narativní a biografický výzkum, diskurzivní a fenomenologické přístupy), což ale nevylučuje utváření specifického výzkumného designu šitého na míru konkrétnímu výzkumnému problému.
- Nedílnou součástí kvalitativního výzkumu je subjektivní i epistemologická reflexe procesu výzkumu a transparentnost publikovaných zjištění.

- Analýza a interpretace dat je přímo závislá na povaze dat a teoretickém zázemí výzkumu s ohledem na aspekty intersubjektivní.
- Povahu možných zobecnění lze nejobecněji charakterizovat jako situovanou generalizaci.
- Kvalita kvalitativního výzkumného projektu se odvíjí od průběžné reflexe zaměřenosti, promyšlenosti, konzistence a komplexity výzkumného projektu. Kvalita procesu výzkumu a jeho závěrů se pak pojí s hloubkou výzkumu, tedy přijetím předpokladu o nesamozřejmosti sociální reality, ale zároveň i pokoře k aktérům a zdrojům dat, s nimiž pracujeme.

Doporučená literatura

Bryman, A. 2012. *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press. Kapitola „The nature of qualitative research“.

Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. (eds.). 1994. *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: SAGE.

Flick, U. 2014. *An Introduction to Qualitative Research*. London: SAGE. Části „Part 1 Framework“, „Part 2 Theory in qualitative research“, „Research Design“.

Nedbálková, K. 2007. Jedna ruka kreslí druhou aneb Jak se dělá etnografický výzkum. In: Švaříček, R., Šedová, K., a kol. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál, s. 112–125.

Seale, C. 2002. Kvalita v kvalitativním výzkumu. *Biograf*, 27, s. 3–16.